शाकुन्तल महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
वासुदेव पाण्डेय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौँ
२०६४

शोधनिर्देशकको सिफारिसपत्र

नेपाली एम्. ए. (शैक्षिक सत्र २०६२/६३) दोस्रो वर्षका विद्यार्थी श्री कृष्णदत्त पन्तले **कवि पूर्णानन्द भट्ट : जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व** शीर्षकको यो शोधपत्र परिश्रमपूर्वक तयार पार्नुभएको हो । यो उहाँका अध्ययन र आफ्नै प्रतिभापूर्ण शोधचेतनाको स्नातकोत्तरस्तरीय प्राप्ति हो । यस शोधकार्यसँग म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका निम्ति नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६४/ /

....

सहप्रा.डा. महादेव अवस्थी
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर
काठमाडौं ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर

मिति : २०६४/३/.....

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्र **वासुदेव पाण्डेय**ले स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नुभएको **शाकुन्तल महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र सोही प्रयोजनका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति	**हस्ताक्षर**
१) प्रा. घनश्याम कँडेल (विभागीय प्रमुख)	....
२) प्रा. चूडामणि बन्धु (बाह्य परीक्षक)	....
३) सह-प्रा. डा. महादेव अवस्थी (शोधनिर्देशक)	....

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तहको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु सहप्राध्यापक डा. श्री महादेव अवस्थीज्यूका कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । यो शोधपत्र तयार गर्ने सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न समस्या र अड्चनहरूसँग जुध्ने प्रेरणा दिँदै सही पथप्रदर्शन गराएर अघि बढ्न उत्प्रेरित गरी आफ्ना कतिपय व्यावहारिक कार्यहरूलाई पन्छाएर कुशल र समुचित दिग्दर्शन गराउनु भएकोमा उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन एवम् श्रद्धाभाव व्यक्त गर्दछु ।

शोधपत्र तयार गर्ने कार्यमा आफ्नो कार्यव्यस्ततालाई पर्वाह नगरी आफ्नो अमूल्य समय निकाली निर्देशन, सुझाउ तथा सल्लाह दिई उत्प्रेरित गर्नुहुने विभागीय प्रमुख प्रा. श्री घनश्याम कँडेल एवम् सम्पूर्ण गुरुवर्ग तथा प्रस्तुत विषयमा शोधकार्य गर्ने अवसर जुटाउने नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्दा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराइदिने त्रि. वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, काठमाडौँप्रति म हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यसरी नै आर्थिक र व्यावहारिक समस्यासँग सङ्घर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चेर मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थासम्म ल्याइपुऱ्याउने पूज्य पिता मणि पाण्डेय र माता विस्ना पाण्डेयप्रति म आजीवन ऋणी छु । आफूले व्यावहारिक बोझ थामेर मलाई यस अवस्थासम्म पुऱ्याउन मरिमेट्ने आदरणीय दाजुभाउजू विष्णु पाण्डेय तथा चन्द्रा पाण्डेयप्रति पनि म हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु त्यसैगरी प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने दाजुहरू कृष्ण पन्त, पदमराज पन्त र ओमप्रकाश भट्टप्रति म कृतकृत्य छु । शोधपत्र तयार पार्न बारम्बार घचघच्याइरहने साथीहरू लेकप्रसाद प्याकुरेल, धर्मराज पन्थी, मानबहादुर बोहरा, राजन कुमार बन, जनकदत्त उपाध्याय, रमेशचन्द्र भट्टराई र ममताप्रति म हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु र शुद्धसँग टङ्कण गरिदिने आत्मीय मित्र वीरेन्द्र नेपालप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा म यस शोधपत्रको समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रि. वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरसमक्ष पेस गर्दछु ।

शैक्षिकसत्र २०६२/६३

मिति २०६४/०३/...

शोधार्थी

....

वासुदेव पाण्डेय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

२०६४

विषयसूची

पेज नं.

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय **१-१०**

१.१ विषयपरिचय १

१.२ समस्याकथन २

१.३ उद्देश्यकथन २

१.४ पूर्वकार्यको विवरण र समीक्षा २

१.५ औचित्य ९

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन ९

१.७ सामग्रीसङ्कलनको विधि ९

१.८ शोधविधि १०

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा १०

दोस्रो परिच्छेद

'शाकुन्तल' महाकाव्यको रचनात्मक सन्दर्भ **११-२६**

२.१ लेखकीय सन्दर्भ ११

२.१.१ महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको परिचय ११

२.१.२ कवितालेखनक्रम १२

२.१.३ महाकाव्य-यात्रा १४

२.२ युगगत सन्दर्भ १८

२.२.१ राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय युगसन्दर्भ १८

२.२.२ नेपाली महाकाव्यको पूर्वयुगीन पृष्ठभूमि २०

२.२.३ कृतिगत सन्दर्भ (भाषिक, साहित्यिक र शैक्षिक आवश्यकताको सन्दर्भ) २४

२.३ निष्कर्ष २६

तेस्रो परिच्छेद

'शाकुन्तल' महाकाव्यको विषयवस्तुगत विश्लेषण **२७-६५**

३.१ रचनाकाल र प्रकाशन २७

३.२ विषयवस्तुगत र ढाँचागत उत्प्रेरणा-स्रोत २७

३.२.१ विषयवस्तुगत उत्प्रेरणा-स्रोत २७

३.२.२ ढाँचागत उत्प्रेरणा-स्रोत ३०

३.३	शीर्षकविधान	३१
३.४	शाकुन्तल महाकाव्यको कथावस्तु-योजना	३३
	३.४.१ शाकुन्तल महाकाव्यको कथानक-सङ्क्षेप (सर्गसर्गका आधारमा)	३३
	३.४.२ 'शाकुन्तल' महाकाव्यको कथानक-ढाँचा	३६
	३.४.३ 'शाकुन्तल' महाकाव्यको कथावस्तुमा मौलिकता	४२
३.५	पात्रविधान	४४
३.६	परिवेशविधान	५३
३.७	केन्द्रीय कथ्य	६०
३.८	भावविधान	६०
३.९	निष्कर्ष	६५

चौथो परिच्छेद

'शाकुन्तल' महाकाव्यको शैलीशिल्पगत अध्ययन		**६६–१३४**
४.१	सर्गगत प्रबन्धविधान	६६
४.२	उक्तिसंरचना	६८
४.३	लयविधान	६९
	४.३.१ छन्दप्रयोग	७०
	४.३.२ छन्दको प्रयोगात्मक स्थिति	१०७
४.४	बिम्ब-प्रतीकविधान र अन्य अलङ्करणका प्रविधिहरू	१०९
४.५	आयाम	१२५
४.६	भाषाशैली	१२८
४.७	निष्कर्ष	१३३

पा''चौ'' परिच्छेद

शोधनिष्कर्ष	**१३५–१३८**
सन्दर्भसूची	

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

सङ्क्षिप्त रूप	–	पूर्ण रूप
आई. ए.	–	इन्टरमिडिएट अफ आर्टस्
ई. सं.	–	ईस्वी संवत्
एम्. ए.	–	मास्टर अफ आर्टस्
क्र. सं.	–	क्रम सङ्ख्या
गो. प	–	गोरखापत्र
चौ. सं.	–	चौथो संस्करण
डा.	–	डाक्टर
ते. सं.	–	तेस्रो संस्करण
त्रि. वि.	–	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो. सं.	–	दोस्रो संस्करण
ने. भा. प.	–	नेपाली भाषानुवाद परिषद्
ने. भा. प्र. स.	–	नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति
ने.रा. प्र. प्र.	–	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
ने. शि. स.	–	नेपाली शिक्षण समिति
ने.सं.	–	नेपाल संवत्
पृ.	–	पृष्ठ
प्र.	–	प्रकाशन
प्रा.डा.	–	प्राध्यापक डाक्टर
प्रा. लि.	–	प्राइवेट लिमिटेड
ले.	–	लेखन
वि. सं.	–	विक्रम संवत्
ष. सं.	–	षष्ठ संस्करण
स्व.	–	स्वर्गीय
सम्पा.	–	सम्पादन/सम्पादक
सा. प्र.	–	साझा प्रकाशन

यस्तै महाकाव्यका श्लोकहरूको दृष्टान्त दिने क्रममा अङ्कको प्रयोग गरिएको छ । अङ्कहरूमा अघिल्लोले सर्ग र पछिल्लोले श्लोक भन्ने बुझाउँछ । जस्तै : (१ : १९) सङ्केतमा सर्ग एकको १९ औँ श्लोक भन्ने बुझ्नुपर्दछ ।